

RESOVIA SACRA

STUDIA TEOLOGICZNO-FILOZOFICZNE
DIECEZJI RZESZOWSKIEJ
ROK 24 (2017)

NUMER JUBILEUSZOWY
Z OKAZJI 25-LECIA
DIECEZJI RZESZOWSKIEJ

Rzeszów 2017

JAROSŁAW AMBROŻY OKROY OFM

STAROTESTAMENTALNE PRZESŁANIE GÓRY OLIWNEJ¹

W Starym Testamencie nierzadko występują wzmianki o górach. Uznawane za dzieła Bożej wszechmocy, stanowią wyjątkową przestrzeń dla nawiązania relacji z Najwyższym. Pośród najbardziej znanych wymienia się górę, na szczycie której Abraham miał złożyć w ofercie Izaaka; górę Horeb, gdzie Mojżesz został powołany, oraz górę Synaj – miejsce zawarcia przymierza z Ludem Wybranym przez Boga Izraelitów, nazywanego przez Aramejczyków „Bogiem gór”².

W krajobraz biblijny wpisuje się również Góra Oliwna. Jej nazwa posiada dwa znaczenia: miejsce górzyste pokryte drzewami oliwnymi (Góra Drzew Oliwnych)³ oraz sam ogród oliwny⁴. Góra ta jest w rzeczywistości pasmem górskim rozciągniętym na wschód, równoległe do Jerozolimy i wzniesienia

---

MGR LIC. AMBROŻY JAROSŁAW OKROY OFM, doktorant Instytutu Teologii Fundamentalnej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Lublinie. Członek Stowarzyszenia Teologów Fundamentalnych w Polsce. Kontakt: ambrozy.ofm@gmail.com

1. Artykuł został napisany na podstawie części niepublikowanej pracy magisterskiej autora pt. *Biblijna teologia Góry Oliwnej*, Poznań 2013.
2. Por. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989, s. 62–63.
3. Por. W. S. LaSor, *Olives, Mount of*, w: *The International Standard Bible Encyclopedia*, t. 2, G. W. Bromiley, Michigan 1992, s. 589.
4. Por. S. Musholt, *Mount of Olives*, w: *New Catholic Encyclopedia*, t. 10, red. Mos-Pat, B. L. Marthaler, Washington, D.C. 2003, s. 33.

świątyni, oddzielonym od niego głęboką Doliną Cedronu. Posiada trzy szczyty. Najwyższy z nich to Góra Scopus, wznosząca się na wysokość 818 m n.p.m.⁵.

Niniejszy artykuł składa się z dwóch części. W pierwszej przeprowadzone zostaną badania egezytyczne starotestamentalnych perykop dotyczących Góry Oliwnej. W drugiej zaś podjęta zostanie próba ukazania ich teologicznego przesłania. Rozważania zakończone będą podsumowaniem poczynionych obserwacji.

1. Analiza egezytyczna tekstów o Górze Oliwnej w Starym Testamencie

Na kartach Pisma Świętego Góra Oliwna występuje 29 razy⁶. W Starym Testamencie znajduje się 10 wzmianek: 3 bezpośrednie i 7 pośrednich. Kolejność ich badania zdeterminowana jest kanonicznym układem ksiąg świętych. Egezytyczna analiza przeprowadzona będzie metodą historyczno-krytyczną.

1.1. Góra Oliwna miejscem przechowywania popiołu z jałowicy (Lb 19,1-10)

Pierwsze pośrednie wspomnienie Góry Oliwnej w Biblii znajduje się w drugiej części Księgi Liczb. Fragment o czerwonej krowie w rytuale przygotowania wody oczyszczającej dla społeczności izraelskiej (19,1-10) występuje w Piśmie Świętym jedynie tutaj (por. Pwt 21,1-9; Hbr 9,13)⁷. Zostaje on poprzedzony laudacją ku czci lewitów (Lb 18,20-32) i sąsiaduje z tekstem o przypadkach rytualnej nieczystości (19,11-22).

Bóg rozkazał Mojżeszowi i Aaronowi, aby Izraelici przyprowadzili jałowicę zdrową i bez skazy. Dla Jahwe stanowiła ona ofiarę przebłagalną za grzech (por. Kpł 4,28; 5,6; Lb 6,14; Pwt 21,3). Po zabiciu krowy poza obozem i jej spaleniu „człowiek rytualnie czysty zbierze popiół z tej krowy i złoży go na czystym miejscu poza obozem. Będzie on tam przechowywany do przyrządzenia wody oczyszczającej dla społeczności izraelskiej. Jest to ofiara za grzech”⁸ (Lb

5. Por. M. Bednarz, *Ziemia umiłowana przez Boga. Geografia Ziemi Świętej*, Tarnów 1999, s. 82–87.

6. Występowanie biblijnych odniesień do Góry Oliwnej autor niniejszej publikacji podaje za: J. Flis, *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*, Warszawa 1991, s. 353–357, 827 oraz A. R. Sikora, *Franciszkańskie odkrycia archeologiczne w miejscu zwanym „Dominus Flevit”*, w: „Studia Franciszkańskie” 8 (1997), Poznań 1997, s. 117.

7. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem. Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła (Biblia Paulistów)*, Częstochowa 2008, s. 298.

8. W tym artykule cytaty biblijne pochodzą z najnowszego przekładu Pisma Świętego z tzw. *Biblii Paulistów*.

19,9). Zgodnie z przepisami, popiół ze spalonej jałowicy powinien zebrać inny, prawnie czysty mężczyzna, i złożyć go na nieskażonym miejscu poza obozem. W oparciu o tradycję judaistyczną, popiół ten dzielono na trzy części: pierwszą składano na Górze Oliwnej z przeznaczeniem do rytualnych oczyszczeń arcykapłanów, druga należała do grup kapłańskich i miała służyć mieszkańcom miast izraelskich, natomiast ostatnią składano nieopodal dziedzińca sanktuarium jerozolimskiego w celu przygotowania tzw. *aqua aspersionis* (*expiationis, lustrationis*), umożliwiającej wszystkim nawiedzającym świątynię dokonanie rytuału oczyszczenia⁹.

W tradycji żydowskiej, wspomnianej również w Księdze Liczb, na Górze Oliwnej magazynowano popiół z krowy, potrzebny do uzyskania wody oczyszczającej dla arcykapłanów.

1.2. Postój Dawida w sanktuarium Nob na Górze Oliwnej (1Sm 21,2-10)

W 1Sm 21,2-10 wzmianka o Górze Oliwnej pojawia się w kontekście osoby Dawida. Zanim zięć królewski zbiegł przed zazdrosnym o jego sukcesy Saulem, wpieryw pożegnał się ze swym przyjacielem Jonatanem, synem izraelskiego władcy (20,35-21,1). W następnej perykopie (21,2-10) autor księgi relacjonuje: „Dawid przybył do Nob, do kapłana Achimeleka” (21,2a). Uciekający Dawid wraz ze swymi żołnierzami dotarł do miasta beniamickiego, położonego na północ od Jerozolimy i prawdopodobnie na wschodnim zboczu góry Skopus¹⁰. Tam, przed sanktuarium królewskim¹¹, spotkał się z Achimelekiem, którego poprosił o jedzenie. Ten miał jedynie poświęcone chleby¹². Zgodnie z przepisami Tory (Kpł 24,5-9), zanim podał je Dawidowi i jego towarzyszą, zapytał o ich rytualną czystość, związaną z respektowaniem prawa świętej wojny, według którego przed wyprawą należało wstrzymać się od seksualnych kontaktów z kobietą (por. Pwt 23,9-11). Dawid, po udzieleniu pozytywnej odpowiedzi, otrzymał chleby ofiarowane Panu i udał się z kapłanem do sanktuarium. W przybytku poprosił o włócznię bądź miecz. Achimelek, nie

9. Por. S. Łach, *Księga Liczb. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy (Pismo Święte Starego Testamentu, t. 2, cz. 2)*, Poznań–Warszawa 1970, s. 180–183.

10. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 549.

11. Źródła biblijne nie pozwalają na utożsamianie tego przybytku ze świątynią, o której mowa jest w 2Sm 15,32.

12. Chleby poświęcone Panu to 12 chlebów pokładnych, składanych co tydzień w szabat z kadzidłem na ołtarzu (Wj 25,23-28; Lb 4,7). Były wyrazem wdzięczności za dar życia i codzienny chleb. Mogły być spożywane tylko przez kapłanów, jednak w wyjątkowych okolicznościach ktoś inny mógł się nimi posilić. Por. J. Łach, *Księgi Samuela. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy (Pismo Święte Starego Testamentu, t. 2, cz. 2)*, Poznań–Warszawa 1973, s. 237–238.

posiadając osobistej broni, zaproponował Dawidowi miecz zdobyty przez niego na Goliacie w Dolinie Terebintu (1Sm 17,32-54). W sanktuarium Nob na Górze Oliwnej przechowywano głównie wojenne trofea, jednak znajdował się tam również arcykapłański efod reprezentujący Boga i z tego powodu wyłączony ze świeckiego użytku. Achimelek przystał więc na słowa zięcia królewskiego i wręczył mu miecz Goliata.

Góra Oliwna jawi się tutaj jako teren kultu religijnego, a przez powiązanie jej z Dawidem nabiera po raz pierwszy w Piśmie Świętym kolorytu mesjańskiego. Góra ta posłużyła również za miejsce postoju i regeneracji sił zięcia Saula. Dawid zszedł z wierzchołka Skopus, opuścił Górę Oliwną i ruszył w stronę filistyńskiej miejscowości Gat, do króla Akisza¹³. Temu wydarzeniu została poświęcona perykopa 1Sm 21,11-16.

1.3. Ucieczka Dawida na Górę Oliwną (2Sm 15,30-37)

Pierwszy raz Góra Oliwna zostaje bezpośrednio wspomniana w Biblii w relacji o ucieczce Dawida przed Absalomem. Tekst ten znajduje się w drugiej części Drugiej Księgi Samuela, ukazującej bunt królewskiego syna (14,1-19,44)¹⁴, w perykopie o zwolennikach Dawida (15,30-37). Poprzedza ją fragment traktujący o ucieczce króla z Jerozolimy (15,13-29), a zamyka opowiadanie o dwóch spotkaniach Dawida (16,1-4 i 16,5-14).

Król Izraela uciekał przed Absalomem, ponieważ Dawid odsunął syna od władzy za zabójstwo jego brata Amnona (2Sm 13,1-33). Absalom zamierzał dokonać zamachu stanu. Z Hebronu udał się w kierunku Jerozolimy. Dysponował ogromną siłą, skoro Dawid, posiadając wojsko i ufortyfikowaną twierdzę Syjon, postanowił zbiec ze Świętego Miasta¹⁵. Król po przejściu przez potok Cedron, „płacząc, wspinał się ścieżką na Górę Oliwną. Szedł boso i z zasłoniętą głową” (2 Sm 15,30a). Ostrzyżenie i nakrycie głowy wyrażało żałobę (por. Jr 14,34; Est 6,12), natomiast samo chodzenie boso oznaczało przyjęcie losu niewolnika. Owe gesty pokuty praktykowane przez Dawida stanowiły jego odpowiedź na przeświadczenie o osobistej grzeszności (2Sm 12,7-12).

Król dotarł na szczyt góry, „gdzie oddawano cześć Bogu” (15,32a). Sformułowanie to prowadzi do jednoznacznej konstatacji: praktyka kultu religijno-liturgicznego na Górze Oliwnej nie była dla ówczesnych Żydów zjawiskiem obcym. Poza Drugą Księgą Samuela nie wspomina się o fakcie istnienia innego

13. Tamże, s. 238-240.

14. Por. S. Gądecki, *Wstęp do ksiąg historycznych Starego Testamentu*, Gniezno 1992, s. 50.

15. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 589-595, 2761.

sanktuarium na Górze Oliwnej, gdzie można się było ukorzyć przed Jahwe. Niewykluczone zatem, że na niej Izraelici czcili prawdziwego Boga, albowiem kult Najwyższego na wielu miejscach nie był zabroniony. Ostatecznie zaś przybytek ten stracił na znaczeniu ze względu na bliskość świątyni jerozolimskiej¹⁶. Zanim jednak do tego doszło, Dawid, zdobywając szczyt Góry Oliwnej, gdzie modlono się do Pana, pragnął w pokorze pokłonić się Temu, Który Jest (Wj 3,14).

Król Izraela, schodząc z Góry Oliwnej, spotkał idącego Sibę, sługę Meribbaala, który prowadził osły przeznaczone dla domu królewskiego (2Sm 16,1-2). W ten sposób zwierzęta te zostały połączone z Górą Oliwną, przypuszczalnie jako kontrast dla Absaloma i jego koni (15,1)¹⁷. Kiedy Dawid przybył do Bachurim, miasteczka przynależącego do pokolenia Beniamina (2Sm 3,16)¹⁸ i leżącego nieopodal Jerozolimy, na wschodniej stronie Góry Oliwnej¹⁹, spotkał wychodzącego ze wsi Szimejego, syna Gery. Ten złorzeczył mu i rzucał w niego kamieniami (2Sm 16,5-6). Upokorzony król pokornie zszedł z Góry Oliwnej, skąd z towarzyszami doszedł nad Jordan, gdzie odpoczęli.

W powyższych fragmentach Góra Oliwna została ponownie związana z postacią Dawida i ideą mesjanizmu. Ponadto była przestrzenią modlitwy, duchowej walki króla, jego upokorzenia, lamentacji oraz trwogi i azylu.

1.4. Bałwochwalczy kult na Górze Oliwnej za czasów Salomona (1Krl 11,1-13)

Trzecie pośrednie wspomnienie Góry Oliwnej w Starym Testamencie pojawia się w kontekście niewierności Salomona wobec Jahwe (1Krl 11,1-13). Perykopa ta jest poprzedzona tekstem o przedsięwzięciach pomnażających majątek króla Izraela (10,14-29).

Salomon, oprócz dóbr materialnych, posiadał wiele kobiet obcej narodowości. Do jego haremu należały niewiasty z narodów sąsiednich, utrzymujących z Izraelem kontakty polityczne i gospodarcze. Chociaż związki władcy izraelskiego z kobietami obcego pochodzenia tłumaczone były względami politycznymi i ówczesnym stylem życia królów – ogromny harem świadczył o ich potędze – to jednak nie były one zgodne z wolą Pana, i narażały Salomona na popadnięcie w apostazję. Kobiety te odmieniły serce króla. Odstąpił on od

16. Por. J. Łach, *Księgi Samuela*, s. 436–439.

17. Por. M. Mikołajczak, *Obraz Jezusa Mesjasza-Króla w Łk 19,28-44*, w: „*Quaestiones Selectae*” 28 (2011), s. 67.

18. Por. *Bachurim*, w: *Leksykon biblijny*, F. Rienecker, G. Maier, Warszawa 2001, s. 64.

19. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 574.

wiary monoteistycznej i „zbudował wówczas na górze na wschód od Jerozolimy miejsce kultu dla Kemosza, obrzydliwego boga Moabitów, oraz Milkoma, obrzydliwego boga Ammonitów. Podobnie postąpił wobec wszystkich swoich żon obcej narodowości, które składały ofiary swoim bogom i paliły dla nich kadzidła” (1Krl 11,7-8). Salomon zbudował dla bóstw Asztarte, Milkoma oraz Kemosza miejsca kultu. Znajdowały się one po wschodniej stronie, za potokiem Cedron, w południowej części pasma Góry Oliwnej nad wioską Silwan (obecnie Batn el-Hawa). W powiązaniu z 2Krl 23,13 można przypisać temu miejscu nazwę *Mons offensionis*, tzn. Góry Zgorszenia. Według narratora deuteronomicznego bałwochwalcze postępowanie Salomona stało się główną przyczyną upadku i podziału jego królestwa (1Krl 12,1nn)²⁰.

Do momentu wybudowania sanktuarium jerozolimskiego (ok. 960 r. przed Chr.) kult Jahwe był tolerowany na górach. Jednak król Izraela nie pozostał wierny ortodoksji judaistycznej, nawet po wzniesieniu świątyni w Mieście Dawida, zezwalając na bałwochwalcze praktyki na Górze Oliwnej. Idolatria Salomona spowodowała, iż poza obrzędami świątynnymi istniały miejsca kultu pogańskich bóstw²¹.

Na Górę Oliwną wprowadzono więc kult bałwochwalczy. Służyły ona do oddawania pokłonu i rozpalania kadzidła martwym idolom cudzoziemskich żon Salomona, sprzeniewierającym się monoteistycznej wierze Izraela.

1.5. Kultyczna reforma Jozjasza na Górze Oliwnej (2Krl 23,1-30)

Autor 2 Krl bezpośrednio wspomina Górę Oliwną w obszernej perykopie o odnowieniu przymierza i reformie religijnej (23,1-30). Fragment ten został poprzedzony opisem odnalezienia księgi Prawa (22,3-20) i zamknięty relacją o panowaniu Joachaza (23,31-35).

Wzmianka o Górze Oliwnej występuje w kontekście reakcji Jozjasza oraz ludu izraelskiego na odnalezienie Księgi Powtórzonego Prawa (2Krl 22,3-23,30). Zgodnie z w. 22,3 wydarzyło się to w osiemnastym roku panowania Jozjasza, czyli w 622 roku przed Chrystusem. Poczynania króla skoncentrowane były na całkowitym usunięciu wszelkich form pogańskiego kultu. Reformę rozpoczęto od świątyni jerozolimskiej, następnie objęła ona tereny Judy i miasta Samarii. Skrupulatna lista posągów i ołtarzy wzniesionych ku czci obcych bóstw obnażyła niebywałą skalę bałwochwalstwa. Program Jozjasza przywrócił

20. Por. J. B. Łach, *Księgi 1-2 Królów. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy (Pismo Święte Starego Testamentu, t. 4, cz. 2)*, Poznań 2007, s. 252–254.

21. Por. J. T. Walsh, Ch. T. Begg, *Pierwsza i Druga Księga Królewska*, w: *Katolicki Komentarz Biblijny*, R. E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, Warszawa 2001, s. 275–276.

wyłączność wiary w jedyne Boga. Znamiennym tego wyrazem była Pascha, którą Żydzi obchodzili już nie w rodzinnych miejscowościach, lecz w Jerozolimie. Powrócili tym samym do podstawowej prawdy wiary: jest tylko jeden Bóg, jedna świątynia i jeden lud²².

Zanim jednak Jozjasz oczyścił kult Jahwe z pogańskich bóstw i zwyczajów, a także scentralizował go w Świętym Mieście, sprowadził wszystkich „kapłanów wyżyn”, niszcząc miejsca kultu dozwolone w dawnych czasach (por. 1Krl 3,2). Ponadto „król sprofanował także wzniesienia kultyczne, znajdujące się naprzeciw Jerozolimy, po prawej stronie Góry Zniszczenia, które zbudował Salomon, król Izraela, ku czci Aszarty, ohydnej bogini Sydończyków, Kemosza, ohydne boga Moabitów, i Milkoma, obrzydliwego boga Amonitów. Porozbił stele i aszery, a ich miejsce zasypał ludzkimi kośćmi” (2Krl 23,13-14). Jozjasz więc nakazał usunąć miejsca politeistycznego kultu znajdujące się po prawej stronie południowego szczytu Góry Oliwnej, zwanego Górą Zniszczenia bądź Zgorszenia; posypanie terenu ludzkimi kośćmi miało uczynić go nieczystym, tzn. kultycznie sprofanowanym. W ten sposób obszar Judy został odpowiednio przygotowany do celebracji kultu Jahwe. Tym samym zrealizowano wszelkie polecenia Prawa deuteronomistycznego w tym względzie (Pwt 12,5-18)²³.

Przez ponad trzy wieki Góra Oliwna stanowiła miejsce praktyk pogańskich. Król Jozjasz sprawił jednak, że po reformie kultycznej wzniesienie na wschód od Jerozolimy stało się przestrzenią wolną od obrzędów bałwochwalczych.

1.6. Góra Oliwna i obchody Święta Szałasów (Ne 8,13-18)

W Księdze Nehemiasza występuje czwarta wzmianka pośrednia o Górze Oliwnej²⁴. Zawiera się w 8,13-18 i przynależy do części dotyczącej odczytania Prawa Mojżeszowego oraz obchodu Święta Namiotów (7,72b-8,18), będących rezultatem reformy religijnej proroków Ezdrasza i Nehemiasza.

Rozważanie księgi Prawa doprowadziło zwierzchników plemion, kapłanów, lewitów i pisarza Ezdrasza do znalezienia przepisu o obchodzeniu Święta Namiotów²⁵. Gdy usłyszeli o potrzebie wybudowania szałasów i zamieszkania w nich, wystosowali do stolicy Izraela i wszystkich miast następującą dyrektywę:

22. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 2762, 720–721.

23. Por. J. B. Łach, *Księgi 1-2 Królów*, s. 559–562.

24. Według Browna łączenie Góry Oliwnej z Ne 8,15 jest wielce dyskusyjne. Por. R. E. Brown, *The Death of the Messiah. From Gethsemane to the Grave. A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels*, t. 1, New York 2008, s. 125.

25. Por. M. S. Wróbel, *Księga Ezdrasza. Księga Nehemiasza*, w: *Nowy Komentarz Biblijny*, red. A. Paciorek, R. Bartnicki, T. Brzegowy, A. Tronina, J. Warzecha, Częstochowa 2010, s. 30, 181–182.

„Idźcie w góry i przynieście gałązki oliwne, sosnowe, mirtowe, palmowe oraz z drzew liściastych, aby zgodnie z przepisem przygotować szałas” (8,15). Bazując na informacji o odczytywaniu Prawa, można jedynie sponować, iż owe góry z w. 15 to pasmo Góry Drzew Oliwnych. Zapewne tam winni się byli udać wszyscy Judejczycy chcący zebrać gałęzie do wybudowania namiotów. Wydarzenie to było o tyle znaczące, iż Izraelici ostatni raz budowali szałas za czasów Jozuego, syna Nuna. Nie oznacza to jednak, że rezygnowano z upamiętniania zbawczego exodusu Narodu Wybranego z ziemi egipskiej. Ukazuje raczej *novum* obchodów Święta Namiotów. Oryginalność ta polegała na zgromadzeniu się całej społeczności izraelskiej w Jerozolimie²⁶.

W Księdze Nehemiasza Góra Oliwna, wymieniona jedynie w kontekście obchodów Święta Szalasów, służyła za miejsce zbiórki m.in. gałęzi oliwnych, potrzebnych do wybudowania namiotów.

1.7. Atak asyryjski na Jerozolimę od strony Góry Oliwnej (Iz 10,27b-34)

W perykopie przybliżającej okoliczności najazdu wroga Izraela oraz interwencję Boga (Iz 10,27b-34) znajduje się nawiązanie do Góry Oliwnej. Zachęta do ufności w troskę Jahwe nad ludem (10,24-27a) wprowadza w fragment opisujący trasę przybycia najeźdźców do Jerozolimy. Atak nadchodził z północy, ponieważ w tekście natchnionym wymieniane zostały miejscowości pomiędzy Samarią a Jerozolimą. Natomiast określenie wroga przysparza nie mało trudności. Uwzględniając jednak wypowiedź proroka w Księdze Izajasza (10,5-19.24-27a), uzasadnione wydaje się stwierdzenie, że chodzi tutaj o najazd armii asyryjskiej na stolicę Izraela pod wodzą Sennacheryba w 701 roku przed Chrystusem²⁷.

Asyryjczycy, zmierzając do Jerozolimy, nie chcieli wejść do Doliny Cedronu, aby nie wystawić się na mordercze ataki Izraelitów z otaczających wzgórz. Skierowali się zatem nieznacznie na wschód, do Nob na Górze Oliwnej: „Jeszcze dziś jej noga w Nob stanie! Ręką swoją grozi górze córki Syjonu, wzgórz Jeruzalem” (10,32). W kulminacyjnym punkcie poematu i momencie bezpośredniego zagrożenia stolicy prorok przywołuje miejscowość Nob, niegdyś zamieszkałą przez pokolenie Beniamina (1Sm 21,2; 22,9.19), a za czasów Saula stanowiącą sanktuarium Arki, obsługiwane przez kapłanów lewickich (1Sm 21,2-7). W Księdze Nehemiasza (11,32) Nob umiejscowiona jest obok Anatot,

26. Por. H. Langkammer, *Księgi Ezdrasza – Nehemiasza. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy*, (*Pismo Święte Starego Testamentu*, t. 2, cz. 3), Poznań – Warszawa 1971, s. 256–258.

27. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 1580.

zaś w oparciu o 10 rozdział Księgi Izajasza sytuuje się na terenie położonym wyżej, ku północy. Zdaniem Albrighta, lokalizacja Nob znajdowała się na Ras el-Mesarif, czyli we wschodniej części pasma Góry Oliwnej, tj. na Górze Skopus, skąd Święte Miasto było dobrze widoczne. Tam też X Legion Tytusa w 70 roku naszej ery zatrzyma się w marszu z północy przeciwko Jerozolimie.

Wydarzenia kończą się opisem zdecydowanej ingerencji Pana w losy Izraelitów. Gwałtowne powalenie koron drzew symbolizuje ukaranie Asyrii pojawiającej się u bram Jerozolimy w 701 roku przed Chrystusem. Jahwe sprawił, że Liban upadł z całym swym przepychem. Bóg wziął w obronę Córę Syjonu przed zarozumiałą Asyrią. Powstrzymanie pochodu wroga ukazuje niszczycielską i zarazem zbawiającą moc Bożą²⁸, a także pozwala na przyjęcie proroctwa o przyszłej chwale królestwa Mesjasza (Iz 11,1-9).

W tej perykopie Góra Oliwna stanowi zasadnicze miejsce najazdu wroga na stolicę Izraela. Zdobycie wzniesienia Skopus pozwoliłoby agresorowi asyryjskiemu bezpośrednio zaatakować Jerozolimę²⁹, Jahwe jednak ponownie uratował Izraelitów.

1.8. Góra Oliwna przestrzenią obecności Jahwe (Ez 11,22-25)

Ostatnie dwie wzmianki pośrednie o Górze Oliwnej w Starym Testamencie występują w Księdze Ezechiela. Autor natchniony pisze o niej w kontekście odejścia chwały Jahwe ze świątyni i z Jerozolimy (11,22-25). Fragment ten znajduje się pomiędzy zapowiedzią przyszłego odrodzenia Reszty Izraela (11,14-21) a proroctwem o symbolicznych gestach zapowiadających niewolę Izraelitów (12,1-20).

Perykopa 11,22-25 rozpoczyna się od obrazu podnoszących się skrzydeł cherubinów, przy jednoczesnym poruszeniu kół. Z postaciami cherubinów łączyły się cztery koła, tworzące w całości wrażenie Bożego wozu³⁰. Na nim chwała Jahwe, po uniesieniu się w górę „odeszła z miasta i zatrzymała się na górze, która jest na wschód od niego” (11,23). Chwała Pana opuściła sanktuarium i stolicę Izraela, odchodząc w kierunku Góry Oliwnej, położonej właśnie na wschód od

28. Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza. Rozdziały 1-12. Wstęp-Przekład z oryginału-Komentarz*, cz. 1, w: *Nowy Komentarz Biblijny*, red. A. Paciorek, R. Bartnicki, T. Brzegowy, A. Tronina, J. Warzecha, Częstochowa 2010, s. 595–599.

29. Por. M. Peter, *Księga Izajasza. Stary Testament*, t. 3, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, red. M. Peter, M. Wolniewicz, Poznań 2003, s. 34.

30. Tenże, *Wykład Pisma Świętego Starego Testamentu*, Poznań-Warszawa 1978, s. 591, 599.

Jerozolimy³¹. Zaznaczenie tutaj kierunku wschodniego posiada symboliczne wytłumaczenie. Ze wschodu przychodzi ciepło, słońce, życie. Wschód jest łączy z przyjściem Mesjasza³². W Biblii słowo „chwała” wyraża ideę ciężaru, wagi. Natomiast wyrażenie „chwała Jahwe” odnosi się do Boga ukazującego się w świętości, w majestacie, w całej mocy swego Bytu. Chwała Jahwe posiada więc charakter epifanijny.

Pan, znajdując się na Górze Oliwnej, objawił się jako Ten, który był obecny wśród swojego Ludu. Chwała JHWH jest więc obecnością Boga. W Księdze Ezechiela charakteryzuje się absolutną wolnością. Jak w okresie niewoli, tak i teraz opuszcza ona świątynię na znak protestu (Ez 9-11)³³. Analogiczne motywy znajdują się w starożytnych tekstach pozabiblijnych, w których bóstwa pozostawiają swoje przybytki, aby udać się do odległych siedzib. Tutaj natomiast Bóg zatrzymał się, czekając na dalszy rozwój zdarzeń.

Góra Oliwna stanowiła wybraną siedzibę Jahwe. Jednak nie mogła ona zastąpić tej rzeczywistości, jaką dla Izraelitów była obecność Pana w sanktuarium jerozolimskim. Dlatego Bóg wyczekiwał momentu, kiedy Izrael uzna swą winę, zacznie pragnąć Jego obecności i w utraconiu przypomni sobie o Nim (por. Oz 5,15).

1.9. Zstępowanie chwały Jahwe z Góry Oliwnej (Ez 43,1-12)

Wzmianka ta jest kontynuacją poprzedniej. W Księdze Ezechiela (8-11) prorok opisał odejście chwały Jahwe ze stolicy Izraela i jej udanie się na wschód (Ez 10,18n; 11,22). Teraz natomiast prorokowi został ukazany jej powrót do nowej świątyni (43,1-12).

Duch zaprowadził Ezechiela do wschodniej bramy, „a oto chwała Boga Izraela przybyła od wschodu” (43,1). Tekst ten implikuje ważną prawdę: upragniony powrót chwały Jahwe do sanktuarium w Jerozolimie odbył się identyczną drogą, co jej odejście, ale w przeciwnym kierunku. Po wybudowaniu nowej świątyni Pan wrócił do niej przychodząc od wschodu, czyli od strony Góry Oliwnej. Chociaż samo przybycie chwały Bożej z Góry Oliwnej zostało dość oszczędnie zrelacjonowane („szum wielkich wód”, „jasność”), w porównaniu

31. Por. J. Homerski, *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Księga Ezechiela* (Biblia Lubelska, red. A. Tronina, A. Paciorek), Lublin 1998, s. 50.

32. W myśl tradycji żydowskiej Mesjasz przyjdzie na Syjon z Góry Oliwnej, tj. ze wschodu. Wyprowadzi wówczas zmarłych ze znajdujących się tam grobów. Dlatego na tym cmentarzu pragnie spocząć każdy Żyd. Por. F. V. Reiterer, *Góra*, w: *Nowy leksykon biblijny*, red. F. Kogler, R. Egger-Wenzel, M. Ernst, Kielce 2011, s. 232; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989, s. 225–226.

33. Por. D. Mollat, *Chwała*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, Poznań 1990, s. 134–137.

z wcześniejszymi przekazami teofanii, to jednak ewidentnie akcentuje się tutaj równość majestatu, jaki otaczał Pana w chwili zarówno odejścia, jaki i Jego ingresu do sanktuarium. Wówczas chwała Jahwe napełniła świątynię. Podnóżkiem Boga Izraela nie jest już Arka Przymierza, lecz całe sanktuarium, będące tutaj królewską rezydencją Jahwe. Z niej Ezechiel usłyszał tajemniczy głos oznajmujący mu, iż od tej chwili sam Pan będzie przebywał pośród Izraelitów na wieki, stając się na nowo gospodarzem świątyni jerozolimskiej. Prorok otrzymał od Boga zadanie spisania norm obowiązujących w nowym przybytku. Rozpoczął jego realizację od opisania ołtarza całopalenia (43,13-17)³⁴.

Góra Oliwna w Księdze Ezechiela (43,2) służy Panu za miejsce sprawowania opatrnościowej troski nad Izraelem i punkt oczekiwania na jego duchową przemianę. Do wybudowania nowej świątyni w Jerozolimie stanowi również przestrzeń przebywania chwały Jahwe.

1.10. Eschatologiczna walka Boga na Górze Oliwnej (Za 13,7-14,15)

Ostatnia bezpośrednia wzmianka starotestamentalna o Górze Oliwnej znajduje się w Księdze Zachariasza (13,7-14,15). Fragment ten występuje w opisie oczyszczenia i ocalenia Reszty (12,10b-14,2) oraz kary nałożonej na narody i okazaniu zbawienia Jerozolimie (14,3-21)³⁵. Sąsiaduje on z tekstem o wyniszczeniu bożków i fałszywych proroków (13,2-6) i z perykopą o świątyni jerozolimskiej jako religijnym centrum świata (14,16-21).

Eschatologiczny obraz wojny przeciw Jerozolimie rozpoczyna 14 rozdział Księgi Zachariasza. Jahwe wzywa ludy do spustoszenia miasta. Przepowiada zhańbienie kobiet i niewolę połowy ludności. Niewiarygodność tego wyroku potęguje fakt, iż zagłady społeczeństwa stolicy dokona sam Pan (Ez 38-39; Jl 4,9-14). Dnia sądu nie unikną Żydzi; oni również zginą. Zachowa się jedynie Reszta. Apokaliptyczna wizja przyszłości Reszty powiązana jest z Górą Oliwną: „Potem wyruszy PAN i będzie walczył z tymi narodami, jak walczył w dniu bitwy. W tym dniu Jego stopy staną na Górze Oliwnej, która leży naprzeciw Jerozolimy w kierunku wschodnim” (14,3-4a)³⁶. Bóg wstępując na tę górę ocali

34. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 1863, 1924–1925.

35. Por. S. Gądecki, *Wstęp do ksiąg prorockich Starego Testamentu*, Gniezno 1992, s. 211.

36. Chociaż bezpośrednia wzmianka o Górze Oliwnej pojawiła się już w 2Sm 15,30, to jednak w Księdze Zachariasza pierwszy raz w Biblii zostaje dokładnie określona jako „Góra Oliwek”, położona na wschodzie, naprzeciw Świętego Miasta. Por. J. Homerski, *Księga Zachariasza. Wstęp – Przekład – Komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych. Nahuma – Habakuka – Sofoniasza – Aggeusza – Zachariasza – Malachiasza. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz (Pismo Święte Starego Testamentu, t. 12, cz. 2)*, Poznań 1968, s. 445.

Izraelitów, walcząc przeciwko ich wrogom³⁷. Zazwyczaj Jerozolimę atakowano od strony północnej. Mowa więc o zjawieniu się Boga od jej wschodniej strony, najmniej dogodnej do walki, pozwala suponować, że Zachariasz pragnął zaakcentować wszechmoc Jahwe, bądź też przypomnieć o ówczesnym przekonaniu, według którego bramy nieba znaleźć można było na wschodnim krańcu ziemi.

Prorok w swej wizji relacjonuje dalej: „I rozpadnie się Góra Oliwna na pół, na wschód i na zachód, tworząc wielką dolinę. Połowa góry cofnie się na północ, a druga połowa na południe” (14,4b-4c). Wydarzenie pęknięcia Góry Oliwnej wzdłuż jej osi i rozstąpienia się jej części w przeciwnych kierunkach wskazuje na zjawisko trzęsienia ziemi, będące zwiastunem niemal każdej teofanii³⁸. Ponadto rozpadnięcie się góry otworzy Jahwe drogę do stolicy ze wschodu oraz spowoduje, że zrealizuje się przepowiednia innych proroków: w eschatonie Świąte Miasto będzie wysoko położone, dominując nad okolicą³⁹. W apokaliptycznych czasach Pan objawi się w momencie trzęsienia ziemi i zaniku Góry Oliwnej. Przybędzie z zastępami aniołów i świętych na Górę Oliwną, aby stamtąd rozpocząć walkę o świętą Resztę Izraela⁴⁰. Tryumfalna interwencja Boga zachwieje naturalnym porządkiem świata (por. Iz 60,19; Ap 22,5). Epifania wszechmocy Jahwe, jako Pana czasu i natury, pozwoli każdemu uznać w Nim jedyne Króla⁴¹.

Góra okalająca Jerozolimę od wschodu jest miejscem teofanii. Bóg umiłowal Górę Oliwną i właśnie od niej rozpoczął dzieło wyzwolenia Reszty z rąk ciemnych, podejmując walkę eschatologiczną.

2. Teologiczne przesłanie Góry Oliwnej w Starym Testamencie

Druga część niniejszego artykułu dotyczyć będzie próby ukazania teologicznego przesłania Góry Oliwnej. W tym celu autor niejednokrotnie powróci do poprzednio analizowanych kwestii, a egzegetyczne wnioski posłużą za podstawę dalszych badań. W pierwszym punkcie góra ta zostanie przedstawiona jako miejsce związane zarówno z kultem Boga w sanktuarium jerozolimskim, jak i z praktykami pogańskimi. W drugim natomiast jako miejsce postoj,

37. Por. P. R. Andiñach, *Księga Zachariasza*, w: *Międzynarodowy Komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, red. W. R. Farmer, S. McEvenue, A. J. Levoratti, D. L. Dungan, Warszawa 2000, s. 1073.

38. Por. Sdz 5,4; Mi 1,4; Na 1,5; Ha 3,6.

39. Por. Za 14,10; Iz 2,2; Mi 4,1.

40. Por. J. Homerski, *Księga Zachariasza*, s. 447.

41. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 2112.

ucieczki, najazdu oraz wyjścia. W ostatnich dwóch zostanie zarysowany jej wymiar eschatologiczny.

2.1. Związki Góry Oliwnej z kultem sakralnym

Na Górze Oliwnej sprawowane były rozmaite praktyki kultyczne. W biblijnym przekazie pojawia się w kontekście rytuału palenia czerwonej jałówki i Święta Szalasów. Ponadto ten masyw górski był miejscem bałwochwalczych praktyk Salomona, ale doczekał się też kultycznej reformy króla Jozjasza.

Wśród drugorzędnych aktów kultu judaistycznego wymienia się m.in. rytę oczyszczenia. Do nich zaliczał się rytuał zbierania popiołu z czerwonej jałówki. Kiedy Izraelici przebywali na pustyni, składano za grzech ofiarę z rzadkiego rodzaju krowy. Ewenement polegał na tym, iż jałówka musiała być zupełnie czerwona, przy czym już dwa włosy innego koloru niż intensywnie czerwony całkowicie dyskwalifikowały zwierzę do udziału w rytuale. Krowa nie mogła również nosić jarzma czy być wykorzystywana w pracy. Zwierzę ofiarne zabijano poza miastem, a właściwie poza obozem (biblijny tekst nawiązuje do pobytu ludu izraelskiego na pustyni). Czyniła to osoba świecka w obecności kapłana. Jałówkę całkowicie spalano przy użyciu drzewa cedrowego, hyzopu oraz nitek karmazynowych. Otrzymany popiół magazynowano w czystym miejscu, również na Górze Oliwnej. Tam używano go jako domieszki do wody służącej do rytualnych oczyszczeń.

W źródłach pogańskich i magicznych czerwień uważana była za kolor ochronny, odwracający zło i wyganiający demony. Popioły zwierzęce wraz z wodą miały zmywać brud. Ów archaiczny ryt został przejęty przez Izraelitów. Najpierw stał się legalnym aktem kultu przez udział w nim kapłanów, a dopiero później został uznany za ofiarę przebłagalną za grzechy (Kpł 19,17), pomimo braku związku ze składaniem żertwy. Tak popiół z krowy czerwonej został włączony w ramy prawodawstwa kapłańskiego⁴².

W tradycji żydowskiej Góra Oliwna spełniała funkcję miejsca przechowywania popiołu z jałowicy. Fakt pośredniego wykorzystywania terenów Góry Oliwnej w kulcie judaistycznym wiąże ją ze świątynią jerozolimską w jednym nurcie obrzędowym, pozwalając jednocześnie partycypować w „kahal Jahwe”. Góra stała się więc miejscem kultycznym. W tej przestrzeni sakralnej można było nawiązać relację z Bogiem, oddając Mu cześć przez ryt ekspiacyjny.

42. Por. G. Witaszek, *Teologia świątyni*; B. Poniży, *Drugorzędne akty kultu*, w: *Życie religijne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1999. s. 93-101; 243–244.

Do Góry Oliwnej odwołał się również autor Księgi Nehemiasza przy opisie Świąta Szałasów. Obchodzono je, wspominając wędrówkę Ludu z niewoli egipskiej do Ziemi Obiecanej (Kpł 23,42n). Dla odradzającej się społeczności żydowskiej, niedawno przybyłej z wygnania babilońskiego do Judei, Świąto Szałasów umożliwiała tworzenie historycznej jedności ze wspólnotą, której przewodził Mojżesz⁴³. Podczas tych świąt z Góry Oliwnej zbierano gałęzie potrzebne do budowy namiotów⁴⁴. Izraelici, czyniąc to, przywracali prawowierny kult. Solidarność i gorliwość religijna sprawiły, że tworzenie się nowej społeczności Izraela stawało się rzeczywistością, podobnie jak głębokie zbliżenie się do Boga i wzrost w doskonałości duchowej⁴⁵. Wychwalanie Boga wiąże się nie tylko z dymem kadzielnic, ale nade wszystko z pokonaniem szczytu własnych ograniczeń oraz wyjściem ku wspólnocie. Jedynie praktyczna *communio* wierzących pozwala na prawowierny kult świątynny⁴⁶. Góra Oliwna, spełniając rolę miejsca kultycznego, stała się również przestrzenią odrodzenia duchowej komunii społeczności judaistycznej, umacniając ją niewiele mniej niż po tym, jak wzniesiono świątynię, a stolicę Izraela otoczono murami obronnymi.

Poza związkiem z kultem Jahwe w świątyni jerozolimskiej, Góra Oliwna łączona była z praktykami bałwochwalczymi. Salomon, przyzwalając na nie, zanegował fundamentalną prawdę kultyczną ortodoksyjnych Żydów, wywodzącą się z dwóch pierwszych przykazań Dekalogu, które stanowią swoisty klucz do judaistycznego rozumienia świata. Wyraził w ten sposób mityczne rozumienie otaczającej go rzeczywistości, a to było zakazane. Wspólnota izraelska nagminnie zwalczała deifikację siły rozrodczej czy jej sakralne wyobrażenia w obrazie byka. Ten kultyczny proceder dotyczy również prób ubóstwiania astronomicznych zjawisk oraz praktyk składania ofiar bogom i palenia dla nich kadzidła. Żydzi wiedzieli, że gdy będą pokładali ufność w tworcach ludzkich, staną się społecznością zgubioną⁴⁷. To nie mury świątyni wybudowanej na wzgórzu Moria ok. 960 roku przed Chrystusem miały być siłą Narodu Wybranego, lecz postawa wierności wobec Jahwe, przymierza zawartego na Synaju i przyjętych

43. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 847.

44. Por. H. Langhammer, *Księgi Ezdrasza – Nehemiasza*, s. 256–258.

45. Por. L. Stachowiak, *Wstęp do Starego Testamentu*, Poznań 1990, s. 215–216.

46. Por. J. Ratzinger, *Tajemnica Jezusa Chrystusa*, Kielce 2005, s. 76–81.

47. Stary Testament nierzadko określa bóstwa ościennych narodów jako „ułudę”: Kpł 19,4; 26; Iz 2,8.18.20; 10,10n; 19,1.3; Ps 96,5; 97,7 itp. Por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 631.

przykazań. Idolatria króla Salomona sprawiła, że na Górze Oliwnej szerzył się synkretyzm religijny, graniczący z zaparciem się wiary⁴⁸.

Reforma Jozjasza zatrzymała tę tendencję. W jej rezultacie świątynia w stolicy Izraela stała się nie tylko centralnym sanktuarium narodu, także jedyną przestrzenią sakralną, poza którą nie istniał żaden inny kult. Z tej racji corocznie świętowano Paschę właśnie w Jerozolimie⁴⁹. Jozjasz uczynił z Góry Oliwnej przykład kompletnej metamorfozy religijnej i zdecydowanego opowiedzenia się za Jedynym. Król zwalczał partykularyzm narodowy i formalizm rytualny po to, aby kult izraelski, stając się bardziej duchowy, był prawdziwym świadectwem żywej wiary monoteistycznej. Przyjęcie prawdy o wierności przymierzu jako duszy prawdziwego kultu nie przeciwstawia się zewnętrznym obrzędom rytualnym, jednak domaga się, aby tym czynnościom liturgicznym nadano odpowiedni sens. Tego sensu zabrakło na Górze Oliwnej. Dokonując kultycznej profanacji Jozjasz sprawił, iż składane na obszarze Judy ofiary wyrażały odtąd wyłączną wdzięczność Bogu, który jest źródłem wszelkiego dobrego daru (Ps 50)⁵⁰.

Góra Oliwna była więc przestrzenią kultyczną, sakralną. Obrzędowa paradoksalność i ambiwalentność tej góry przejawiała się zarówno w prawowiernym kulcie judaistycznym, mocno powiązanim z sanktuarium jerozolimskim, jak i w praktykach pogańskich. Będąc jednak miejscem spotkania z Jahwe, gdzie można było oddawać cześć jednemu Panu, Góra Oliwna przypominała o przymierzu zawartym z Bogiem (Wj 19-20; Pwt 9-10)⁵¹. Ponadto na jej terenie dokonywał się niezbędny proces odnowy komunii duchowej społeczności żydowskiej.

2.2. Góra Oliwna depozytariuszem idei mesjańskich

Epizod postępu Dawida w przybytku Nob stanowi pomost pomiędzy problematyką kultyczną na Górze Oliwnej a tematem jego tymczasowych pobytów na jej wyżynach. Dawid w ucieczce przed zawistnym Saulem zatrzymał się na wschodnim zboczu wzniesienia Skopus, gdzie wówczas znajdowało się

48. Por. J. Homerski, *Pierwsza Księga Królów. Stary Testament*, t. 1, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, red. M. Peter, M. Wolniewicz, Poznań 1973, s. 605.

49. Por. G. Witaszek, *Centralizacja kultu*, w: *Życie religijne w Biblii*, red. G. Witaszek, Lublin 1999, s. 121-122.

50. Por. M-F. Lacan, *Kult*, w: *Słownik teologii biblijnej*, s. 416.

51. Por. *Góra*, w: *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, red. L. Ryken, J. C. Wilhoit, T. Longmann III, Warszawa 1998, s. 228-229.

sanktuarium Arki. W ten sposób Góra Oliwna stała się dla Dawida terenem bezpiecznej ucieczki, pewnego schronienia. Posiliwszy się ze swoim wojskiem poświęconym chlebem ofiarnym (Wj 25,30), zastrzeżonym jedynie dla kapłanów (Kpł 24,5-9) i spożywanym wyłącznie w rzadkich okolicznościach⁵², Dawid potwierdził kultyczny charakter Góry Oliwnej. W Nob, gdzie za czasów Saula funkcjonował przybytek i zamieszkiwał Achimelek ze swoim rodem⁵³, oddawano chwałę Jahwe i na Jego cześć składano ofiary. Przystanek Dawida w przybytku Nob uczynił z Góry Oliwnej nie tylko miejsce modlitwy i ufego przyzywania Bożego wsparcia w chwilach doświadczeń, ale sprawił, że odtąd góra ta nabrała znaczenia mesjańskiego. Dawid bowiem, jako typ przyobiecanego Mesjasza, nosi w sobie zadatek wyzwoleńczej nadziei, znajdujących swe wypełnienie w osobie jego potomka – Jezusa z Nazaretu. Temat ten wybrzmiewa również w ucieczce Dawida przed swym zbuntowanym synem Absalomem. Dla Dawida Góra Oliwna stała się miejscem azylu, jego upokorzenia, lamentacji, trwogi, a także przestrzenią modlitwy i duchowej walki. Jednak przede wszystkim ten masyw górski po raz kolejny związany został z nadziejami mesjanistycznymi.

W życiu Dawida spełniła się reguła: Bóg wybawia przez to, co w oczach ludzkich jest słabe i nieistotne. W odróżnieniu od Saula, Dawid wywodził się z nieznannej rodziny, jego wygląd zewnętrzny odbiegał od kanonu królewskiego, a jednak to właśnie on dokonał zjednoczenia społeczności izraelskiej i wyzwolił ją z opresji filistyńskiej. Dawid stał się również odnowicielem kultu Jahwe. Wpierw jednak, zmuszony gniewem Saula, długo ukrywał się jako zbieg na Górze Oliwnej. Dlatego Dawid jest obrazem prześladowanego pomazańca: został zdradzony przez własnego doradcę (2Sm 16,20-17,23), przez własnego syna (2Sm 13-18), przez tych, którym okazał pomocną dłoń i których wyzwolił (mieszkańców Kehili)⁵⁴.

W ujęciu Deuteronomisty odrzucony Saul stanowi tło dla wyróżnienia postaci Dawida, żyjącego w głębokiej zażyłości z Bogiem. Otrzymał on od Pana, za pośrednictwem proroka Natana, nieodwołalną obietnicę, konstytuującą dzieje ludzkości – obietnicę dziedzictwa tronu. W bliskiej przyszłości zrealizowała się ona w osobie Dawida, a w dalszej – w Jezusie Chrystusie. Obietnica mesjańska,

52. Pokłosiem tego wydarzenia jest w Ewangeliach synoptycznych dyskusja Jezusa z faryzeuszami na temat łuskania kłosów zboża w szabat (Mt 12,1-8; Mk 2,23-28; Łk 6,1-5). Chrystus podaje w niej prawdziwe znaczenie przepisów prawa, polegające na służbie dobru człowieka, a nie jego bezdusznym zniewoleniu. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 549.

53. Por. *Nob*, w: *Leksykon biblijny*, s. 542.

54. Por. S. Gądecki, *Wstęp do ksiąg historycznych*, s. 55–56.

dana zdradzonemu królowi, rzuciła światło na starotestamentową historię zbawienia. Reminiscencje tej prawdy znajdują się u Izajasza (11,1) i Micheasza (5,2). Zaakcentowane w tych prorocत्वach odwieczne dziedzictwo tronu i królestwo nowego Dawida, Mesjasza narodzonego w Betlejem, zostaje podtrzymane na Górze Oliwnej, gdyż tam król Izraela znalazł bezpieczne schronienie. W ten sposób góra na wschód od Jerozolimy staje się depozytem nadziei mesjańskich oraz idei królestwa, które wpisują się w historię Dawida, a przede wszystkim strzegą dalekosiężnej perspektywy ekonomii zbawienia⁵⁵. Przy uwzględnieniu symbolicznej wymowy oliwy jako znaku Bożego błogosławieństwa (Jr 31,12) oraz – w kontekście jej stosowania w obrzędzie namaszczeń królewskich – znaku wybrania Bożego⁵⁶, można Górę Oliwną określić mianem przestrzeni upodobanej przez Pana.

W analizowanym wcześniej prorocत्वie Izajasza (Iz 10,27b-34) Góra Oliwna nie stanowi już oazy pokoju. Asyryjski agresor z miejscowości Nob bezpośrednio zaatakował mieszkańców stolicy Judei⁵⁷. Z tego względu Góra Oliwna przez ówczesną społeczność żydowską łączona była z nagłym i bezwzględny najazdem wrogich wojsk na Święte Miasto. Pan, okazując niszczycielską i zbawiającą moc, ocalił z opresji militarnej lud, a Jerozolimę pozostawił nienaruszoną. Uczynił tak, ponieważ, jak zapowiedział prorok „wyrośnie Różdżka z pnia Jessego” (Iz 11,1), dająca początek przyszłej chwale królestwa Mesjasza i nowego świata⁵⁸. Korelacja Góry Oliwnej z kontekstem mesjanistycznym wydaje się tutaj jednoznaczna.

W perspektywie powyższych wydarzeń Góra Oliwna jawi się nade wszystko jako góra mesjańska. Pozostaje świętym miejscem modlitwy, poufnej relacji z Jahwe. Wykorzystywana do bezpiecznego schronienia i odpoczynku, była też świadkiem upokorzenia króla Izraela i najazdu asyryjskich wojsk na Jerozolimę.

2.3. Obecność chwały Jahwe na Górze Oliwnej

Ezechiel w dwóch prorocत्वach opisał zarówno odejście chwały Boga ze Świętego Miasta na Górę Oliwną, jak i jej uroczysty powrót do nowej świątyni w Jeruzalem⁵⁹. Dla głębszego zrozumienia teologicznej wymowy

55. Por. L. Stachowiak, *Wstęp do Starego Testamentu*, s. 192–194.

56. Por. C. Lesquivit, M-F. Lacan, *Oliwa*, w: *Słownik teologii biblijnej*, s. 630–631.

57. Por. M. Peter, *Księga Izajasza*, s. 34.

58. Por. T. Brzegowy, *Księga Izajasza*, s. 599–600.

59. Reperkusje tej wizji znajdują się w ewangelicznym wydarzeniu wjazdu Jezusa do Jerozolimy (Mk 11,1-11; Mt 21,1-11; Łk 19,29-44).

wspomnianych wizji Ezechiela należy ponownie wyjaśnić pojęcia: „chwała” oraz „chwała Jahwe”.

Hebrajskie rozumienie słowa „chwała” ewoluowało z subiektywnej opinii ludzkiej do teologicznego znaczenia obiektywnej rzeczywistości Bożej⁶⁰. Dosłownie „chwała” wyraża wagę, ciężar i implikuje aspekt splendoru, zaznaczając sens honoru. Określa znaczenie, szacunek. To bardziej wartość kogoś, odpowiadająca jego powadze, niż godziwa reputacja. W kontekście religijnym „chwała” wyraża synonim istoty samego Boga, objawiającego swą potęgę dla realizacji planów zbawczych. Wówczas mowa jest o „chwale Jahwe”. Oznacza ona Pana przedstawiającego się w boskim majestacie, nieskazitelnej świętości oraz pełnej mocy. Chwała Jahwe posiada naturę epifanijną. W Starym Testamencie występują dwa rodzaje manifestacji Bożej chwały: dzieła Pana (Wj 14,18; Iz 35,1-4; Ez 39,21-29) i teofanie (Ez 11,22-25; 43,1-12). W nich chwała Boga jawi się jako rzeczywistość widzialna, wręcz osłepiająca swym promieniowaniem. W przypadku prorocत्व Ezechiela, Jahwe objawia się jako Ten, który bezustannie jest wśród Narodu Wybranego, aby nim rządzić, uświęcić go i zbawić⁶¹.

Epifanie chwały Boga posiadają charakter transcendentny i często występują w tekstach apokaliptycznych, do których niewątpliwie zalicza się Księga Ezechiela. Teofanie eschatyczne przeważnie rozumiano jako gloryfikację Jeruzalem i Izraela. Inaczej jest w prorocत्वie Ezechiela. W nim podjęty został problem autonomicznego odejścia chwały Pana ze świątyni jerozolimskiej, będącej zwiastunem wydania Świętego Miasta w zbrodnicze ręce Babilończyków⁶². Miał on uzmysłwić Izraelowi nieskończoną wyższość i odmienność Boga. Chwała Jahwe jest również świętością (8,11; 40-48), znajdującą swe źródło w sobie samej (20,41; 28,22, 25; 36,20-24). Powraca ona do sanktuarium dopiero wówczas, gdy zostaje ono ponownie oczyszczone⁶³. Ponadto Izrael winien dokonać zwrotu serca i umysłu na wschód – w stronę Boga. Taka postawa wymaga rozpoczęcia wszystkiego od początku i wyraża tragiczne marnotrawstwo dziedzictwa Abrahama, zdobytego od czasu jego wyjścia z Mezopotamii⁶⁴. Grzeszność Izraela kontrastuje z zaakcentowaną przez Ezechiela ewidentną niezależnością, transcendentnością, wielkością oraz majestatem Świętego. Opiewa także Jego stałość w czasie chaotycznych, dramatycznych zmian w Izraelu. Podkreśla

60. Por. A. Jankowski, *Dopowiedzenia chrystologii biblijnej*, Poznań 1987, s. 183.

61. Por. D. Mollat, *Chwała*, s. 134–136.

62. Por. S. Synowiec, T. Wilski, *Chwała Boża*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985, s. 429–434.

63. Por. S. Gądecki, *Wstęp do ksiąg prorockich*, s. 164–165.

64. Por. *Wschód*, w: *Słownik symboliki biblijnej*, s. 1117–1118.

jednostkową odpowiedzialność za relację do Boga. Zaprzecza temu, że lud niesłusznie cierpiał tuż po 586 roku przed Chr., gdy w ruinę zamieniły się idee narodo-polityczne, a społeczność żydowska trafiła do niewoli babilońskiej. Prorok wyraźnie konstatuje, że przekształcenie Izraela we wspólnotę religijną, jakie dokonało się za czasów zniewolenia babilońskiego, sprzyjało temu, aby każdy Izraelita przez potrzebę nawrócenia i praktyki pokutnej pogłębił osobistą więź ze sprawiedliwym Jahwe⁶⁵.

Oprócz Ezechiela żaden z proroków nie ukazał tak dobitnie prawdy o przepaści między nieszczęściem a zbawieniem. Chwała Pana opuściła świątynię, a Naród Wybrany ogarnęła stagnacja duchowa. Bóg jednak wyprowadził Żydów z kryzysu. Przez zjednoczenie Izraela i ponowne wprowadzenie go do ojczyzny Jahwe okazał się świętym wobec krajów ościennych. Bycie świętym należy do sprawy honoru Jahwe, który pragnie przywrócić sprofanowane przez pogan przymierze i daje poznać swoją wszechmoc nad narodami. Ostateczny cel Bożych rządów zasadza się bowiem na uznaniu i wielbieniu jedynego Pana przez tych, którzy wcześniej w ogóle Go nie znali albo znali niedokładnie⁶⁶.

Jahwe pozostaje wierny danemu przymierzcu i nadal jest Bogiem Izraela, pomimo grzeszności Ludu i braku świątyni. Opuszczająca Jerozolimę chwała Jahwe objęła swą obecnością Górę Oliwną, przebywając odtąd nieustannie z narodem żydowskim⁶⁷. Bóg wybrał tę górę i uczynił z niej swoisty „tron”, z wysokości którego roztaczał opatrnościową troskę nad grzesznym Izraelem, doprowadzając go do metanoi i okazując swą transcendentność oraz świętość ościennym krajom. Chwała Jahwe, rezydując na Górze Oliwnej, napełniała ją *mysterium tremendum et fascinosum*, pozwalając na partycypację w teofanii eschatologicznej, ściśle wiążącej się z historią zbawienia Izraela. Nadto odejście chwały Bożej ze świątyni i z Jeruzalem przywołuje na pamięć pasyjne wydarzenia Jezusa z Nazaretu, opuszczającego Święte Miasto, by na Golgocie dokonać soterycznej epifanii Boga – Zbawcy. Przez zamieszkanie chwały Jahwe na wschód od Jerozolimy Góra Oliwna stała się tronem Bożej chwały, Jego świętej i zbawiennej obecności.

65. Por. M. Peter, *Wykład Pisma Świętego Starego Testamentu*, s. 593–594.

66. Por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, s. 541–544.

67. Por. L. Stachowiak, *Wstęp do Starego Testamentu*, s. 306.

2.4. Góry Oliwna areną walki eschatologicznej

Eschatologiczne przesłanie Góry Oliwnej nie wyczerpuje się w scenie przemieszczenia się chwały Jahwe zawartej w Księdze Ezechiela. Prorok Zachariasz nawiązuje do niej w kontekście zbawczej walki Pana o Resztę Izraela.

Orędzie Deutero-Zachariasza dotyczy realizacji ery mesjańskiej. Obok fragmentów mówiących o Jahwe jako sprawcy wydarzeń eschatologicznych znajduje się tekst traktujący o ludzkim Mesjaszu (9,9-10), wybawicielu sprawiedliwym, pokornym, zwycięskim. Pojawia się również proroctwo o Mesjaszu pokonanym, zabitym – Cierpiącym Słudze Jahwe (12,10b-14; por. 13,3.7; 2Krl 23,29)⁶⁸. Stąd Księga Zachariasza pozostaje mozaiką różnych tematów: prezentuje koncepcję eschatologiczną bez Mesjasza oraz personalny mesjanizm eschatologiczny, nadto teokrację nacjonalistyczną i królestwo duchowe, uniwersalizm zbawienia, a także partykularyzm świąteczny. Dla teologii Góry Oliwnej istotny pozostaje motyw duchowego królestwa, łączącego się z oczyszczeniem grzechów narodu, oszukanego przez fałszywych proroków oraz złych pasterzy. Tego oczyszczenia dokona Jahwe właśnie z wierzchołków Góry Oliwnej. Zachariasz zaznacza, że to sam Pan przewodniczy epopei eschatologicznej. Tylko On dokonuje odnowy narodu izraelskiego, inicjuje powrót rozproszonych, wprowadza pogan do wspólnoty zbawienia oraz przemienia materialny świat. Poza tym prorok akcentuje transcendencję Jahwe. Dla niego Bóg jest Panem całej ziemi⁶⁹. Tę prawdę poświadczą w scenie ostatecznej walki o Resztę Izraela.

Księga Zachariasza w swej drugiej części (9-14) zawiera obietnicę wyzwolenia Świętego Miasta, ukarania jego wrogów, przepowiednię oczyszczenia moralno-religijnego społeczności izraelskiej oraz nadejścia Dnia Jahwe wraz z nowymi czasami, w których również ludy pogańskie staną się wyznawcami prawdziwego Boga. Rozwinięta tutaj idea zbawienia koresponduje z przepowiedaniem proroka Joela, a swe dopełnienie znajdzie podczas decydującej walki z poganami wokół Jerozolimy, torując drogę do powstania uniwersalnego królestwa Bożego. Obok tej eschatologii Deutero-Zachariasz podkreśla mesjanizm osobowy, ponownie związany z dynastią Dawida i Syjonem, co w rezultacie wskazuje na królewskiego Mesjasza⁷⁰.

Jahwe rozpocznie więc walkę w obronie Reszty Izraela. Wystąpi w batalii z narodami jako Rycerz-Olbrzym, Boski Wojownik. Wiadomość o tym, że Pan zjawi się na Górze Oliwnej, od strony wschodniej Jerozolimy, tj. od strony

68. Por. S. Gądecki, *Wstęp do ksiąg prorockich*, s. 211–212.

69. Por. L. Stachowiak, *Wstęp do Starego Testamentu*, s. 342.

70. Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 2095–2096.

niedogodnej w walce, świadczy o Jego wszechmocy w pokonywaniu wszelkich trudności. Bóg z apokaliptycznym impetem powróci do Jeruzalem, sprawiając, że Góra Oliwna rozpadnie się na pół. Przez ten obraz Jahwe wyraźnie dał do zrozumienia, iż walka przeciw stolicy Izraela jest równoznaczna z wojną przeciw samemu Bogu, gdzie absolutnym zwycięzcą będzie transcendentny Pan wszelkiego stworzenia (por. Ez 39,20)⁷¹.

Bóg umiłował Górę Oliwną. Prawdę tę potwierdził Zachariasz, zapowiadając z jej szczytów zbawczą teofanię. Objawienie boskiej transcendencji i wszechmocy Jahwe nastąpiło w militarnej ofensywie na wrogów Reszty Izraela. Z Góry Oliwnej Bóg-Wojownik rozpoczął zwycięską walkę eschatologiczną o życie wybranych.

* * *

Dokonane obserwacje pozwalają uznać Górę Oliwną za ważne miejsce w wydarzeniach starotestamentalnych. Konotacje z królem Dawidem, potomkiem Chrystusa, wpisują tę górę w nurt mesjanizmu. Jej ambiwalentność kultyczna, powiązania ze świątynią jerozolimską i znaczenie w procesie odnowy komunii duchowej Izraela czynią z niej wyjątkową przestrzeń przeobrażenia sakralnego i duchowego umocnienia wspólnoty Jahwe. Ten masyw górski położony na wschód od Jeruzalem stanowił nie tylko strefę modlitwy, bezpiecznego schronienia, ale nade wszystko tron Bożej chwały, z którego Pan roztaczał soteryjną protekcję nad społecznością Narodu Wybranego, będąc stale dla niej obecny. Nadto Jahwe, stając z Góry Oliwnej w obronie sprawiedliwej Reszty oraz dokonując przemiany wewnętrznej w ocalonej wspólnocie izraelskiej i pogańskiej, objawił się jako Król i Pan wszechświata, któremu zależy na uniwersalnym zbawieniu.

THE MESSAGE OF THE OLD TESTAMENT FROM OLIVE MOUNT

Summary

The Old Testament often mentions mountains. Recognized as works of Divine omnipotence, they constitute a unique space for establishing relation with

71. Por. J. Homerski, *Księga Zachariasza*, s. 445, 454.

the Lord. The Mount of Olives, which is located east of Jerusalem, fits in this biblical scenery.

The paper consists of two parts. The former encompasses an exegetical analysis of 10 fragments of the Old Testament, which concern the Mount of Olives. The order of inquiry is determined by the canonical arrangement of the holy books. The latter part is an attempt to present their theological message, based on previously obtained conclusions.

The observations make possible the claim that the Mount of Olives is an important place in the current of messianism. Furthermore, through more than three centuries this mountain has been a place of pagan piety, but as a result of king Josiah's cultic reform it has become a worthy example of religious metamorphosis and an absolute choice of Yahweh. Its connections to Jerusalem sanctuary, and its meaning in the process of renewal of Israel's spiritual communion, make it a space of Judaistic community's spiritual strengthening. This mountain massif served God as a place of performing providential care for the People of God, and of the rest of his glory, before it came back to the new temple in Jerusalem. Finally, God undertaken the salvific enterprise of liberating the Rest from the hands of oppressors, starting eschatological struggle on the peaks of Mount Olivet.

Słowa kluczowe: Góra Oliwna, Jerozolima, świątynia, kult sakralny, reforma Jozjasza, Dawid, mesjanizm, chwała Jahwe, walka eschatologiczna

Keywords: Mount of Olives, Jerusalem, Temple, Sacred Cult, Josiah Reform, David, Messianism, Jahve Worship, eschatological struggle

BIBLIOGRAFIA

- Andiñach P. R., *Księga Zachariasza*, w: *Międzynarodowy Komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, W. R. Farmer, S. McEvenue, A. J. Levoratti, D. L. Dungan (red.), Warszawa 2000.
- Bachurim*, w: *Leksykon biblijny*, F. Rienecker, G. Maier, Warszawa 2001, s. 64.
- Bednarz M., *Ziemia umiłowana przez Boga. Geografia Ziemi Świętej*, Tarnów 1999.
- Brown R. E., *The Death of the Messiah. From Gethsemane to the Grave. A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels*, t. 1, New York 2008.
- Brzegowy T., *Księga Izajasza. Rozdziały 1–12. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, cz. 1, w: *Nowy Komentarz Biblijny*, A. Paciorek, R. Bartnicki, T. Brzegowy, A. Tronina, J. Warzecha (red.), Częstochowa 2010.

- Flis J., *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*, Warszawa 1991.
- Gądecki S., *Wstęp do ksiąg historycznych Starego Testamentu*, Gniezno 1992.
- Homerski J., *Księga Zachariasza. Wstęp – Przekład – Komentarz*, w: *Księgi Proroków Mniejszych. Nahuma – Habakuka – Sofoniasza – Aggeusza – Zachariasza – Malachiasza. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz* (PŚST, t. 12, cz. 2), Poznań 1968.
- Homerski J., *Pierwsza Księga Królów. Stary Testament*, t. 1, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, M. Peter, M. Wolniewicz (red.), Poznań 1973.
- Homerski J., *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Księga Ezechiela (Biblia Lubelska, red. A. Tronina, A. Paciorek)*, Lublin 1998
- Jankowski A., *Dopowiedzenia chrystologii biblijnej*, Poznań 1987.
- Langkammer H., *Księgi Ezdrasza – Nehemiasza. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy*, (PŚST, t. 2, cz. 3), Poznań – Warszawa 1971.
- LaSor W. S., *Olives, Mount of*, w: *The International Standard Bible Encyclopedia*, t. 2, G. W. Bromiley, Michigan 1992, s. 589–591.
- Leksykon biblijny*, F. Rienecker, G. Maier, Warszawa 2001, s. 542.
- Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989.
- Łach J. B., *Księgi 1–2 Królów. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy* (PŚST, t. 4, cz. 2), Poznań 2007.
- Łach J., *Księgi Samuela. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy* (PŚST, t. 2, cz. 2), Poznań – Warszawa 1973.
- Łach S., *Księga Liczb. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy* (PŚST, t. 2, cz. 2), Poznań – Warszawa 1970.
- Mikołajczak M., *Obraz Jezusa Mesjasza–Króla w Łk 19,28–44*, w: „*Quaestiones Selectae*” 28 (2011).
- New Catholic Encyclopedia*, t. 10 Mos–Pat, B. L. Marthaler (red.), Washington, D.C. 2003.
- Nowy leksykon biblijny*, F. Kogler, R. Egger-Wenzel, M. Ernst (red.), Kielce 2011.
- Peter M., *Księga Izajasza. Stary Testament*, t. 3, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, M. Peter, M. Wolniewicz (red.), Poznań 2003.
- Peter M., *Wykład Pisma Świętego Starego Testamentu*, Poznań – Warszawa 1978.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem. Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2008 (tzw. Biblia Paulistów).*

- Poniży B., *Drugorzędne akty kultu*, w: *Życie religijne w Biblii*, Witaszek G. (red.), Lublin 1999, s. 239–253.
- Rad von G., *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986.
- Ratzinger J., *Tajemnica Jezusa Chrystusa*, Kielce 2005.
- Sikora A. R., *Franciszkańskie odkrycia archeologiczne w miejscu zwanym „Dominus Flevit”*, w: „*Studia Franciszkańskie*” 8 (1997), Poznań 1997, s. 117–125.
- Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, L. Ryken, J. C. Wilhoit, T. Longmann III (red.), Warszawa 1998.
- Słownik teologii biblijnej*, X. Léon-Dufour (red.), Poznań 1990, s. 630–631.
- Stachowiak L., *Wstęp do Starego Testamentu*, Poznań 1990.
- Synowiec S., Wilski T., *Chwała Boża*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3., s. 429–434.
- Walsh J. T., Begg Ch. T., *Pierwsza i Druga Księga Królewska*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, R. E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, Warszawa 2001.
- Witaszek G., *Centralizacja kultu*, w: *Życie religijne w Biblii*, Witaszek G. (red.), Lublin 1999.
- Witaszek G., *Teologia świętyni*, w: *Życie religijne w Biblii*, Witaszek G. (red.), Lublin 1999.
- Wróbel M. S., *Księga Ezdrasza. Księga Nehemiasza*, w: *Nowy komentarz biblijny*, A. Paciorek, R. Bartnicki, T. Brzegowy, A. Tronina, J. Warzecha (red.), Częstochowa 2010.